

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-10>

УДК 330.868:330.341.2]:316.472

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРИЗАЦІЇ

HISTORICAL AND ECONOMIC DETERMINANTS OF SOCIAL SOLIDARIZATION

Небрат Вікторія Василівна

доктор економічних наук,

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>**Nebrat Viktoriia**

SO "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine"

Стаття присвячена розкриттю довготермінових ефектів залежності від попереднього шляху розвитку суспільства, зокрема, характеристик особливостей соціальної солідаризації в межах централізованої економічної системи СРСР та виявленню її інституційної спадщини. Встановлено, що одержавлення економіки в радянський період української історії, політика соціального вирівнювання та перерозподілу доходів сприяли укоріненню пасивно-утриманських моделей економічної поведінки. Лібералізаційні реформи у незалежній Україні призвели до посилення таких чинників десолідаризації, як поглиблення нерівності, соціальне та економічне відчуження, бідність і маргіналізація частини суспільства. Аргументовано доцільність відновлення потенціалу соціальної згуртованості на основі політики солідаризації для забезпечення стійкості економіки та суспільства під час війни та повоєнного розвитку.

Ключові слова: економічна історія України, радянська інституційна спадщина, модель економіки обмеженого доступу, неформальні мережі, довіра, соціальна нерівність, десолідаризація.

Modern challenges faced by Ukrainian society and economy necessitate the implementation of an economic policy aimed at fostering social solidarization. Identifying the historical and economic prerequisites and the specific features of solidarization within Ukrainian society over the long term forms a critical part of the scientific foundation for addressing this issue. The aim of this article is to characterize the historical trajectory of social solidarization through an analysis of the Soviet economic system and its institutional legacy. The methodological framework of the study is grounded in the concept of institutional change and the theory of path dependence. The nationalization of the economy during the Soviet period of Ukrainian history resulted in the dismantling of the economic foundations of traditional social and labor solidarization. The concentration of ownership and the centralization of management fostered the dominance of formal institutions and administrative mechanisms for promoting solidarization. State policies of social equalization and income redistribution reinforced passive, dependency-driven models of economic behavior. Genuine solidarization emerged through the establishment of informal networks that facilitated non-market access to scarce goods. The long-term consequences of the Soviet institutional legacy have been identified. The concentration of property and the reincarnation of the party-economic nomenklatura into financial and industrial groups that control the state have exacerbated the factors contributing to social desolidarization. These factors include: the lack of a broad social foundation for market reforms, increased corruption and the expansion of the shadow economy, deepening inequality, social and economic alienation and the marginalization of certain segments of society. Following Ukraine's declaration of independence, the market transformation of the economy, amid weak state institutional mechanisms heightened the social vulnerability of the population and undermined the potential for solidarity. Restoring this potential is essential to ensure the stability of both the economy and society during the war and in the post-war recovery period.

Keywords: economic history of Ukraine, soviet institutional legacy, limited access economic model, informal networks, trust, social inequality, desolidarization.

Постановка проблеми. Перед українським суспільством та економікою постали масштабні виклики, обумовлені неготовністю

до тривалої війни на виснаження, що супроводжується масштабними втратами людей, територій, виробничого потенціалу, критич-

ної інфраструктури, а також безперервними та різнобічними гібридними атаками в інформаційному просторі, намаганням розколоти й деморалізувати українське суспільство. Питання стійкості економіки та соціуму за таких умов набувають імперативного характеру для збереження української державності. Як засвідчує зарубіжний і вітчизняний історичний досвід, для перемоги, успішної відбудови економіки та повоєнного відновлення соціо-гуманітарного простору необхідні консолідація суспільства та єдність дій на всіх рівнях суспільної організації, включаючи сім'ю, територіальну громаду, підприємницьке середовище, національне господарство та державу загалом.

Цінності, рівень довіри, соціальна відповідальність і ступінь згуртованості є визначальними для формування та узгодження економічних інтересів, готовності та спроможності людей об'єднувати зусилля та розподіляти ризики і втрати. Тому актуальним і важливим науковим завданням є визначення історико-економічних передумов та чинників солідаризації українського суспільства у довготривалому періоді. Поряд із потужними чинниками посилення соціальної нестабільності та нерівності, що обумовлені антисоціальним характером лібералізаційних реформ 1990-х – 2000-х років, наслідками пандемії та російської агресії, зберігають своє значення довготривалі історико-економічні тенденції, що генерують деструктивні соціальні ефекти. Отже, ретроспективний аналіз та історико-економічна характеристика взаємовпливу соціальних, економічних і політичних процесів необхідні для визначення джерел та напрацювання механізмів відновлення потенціалу солідаризації українського суспільства під час війни та повоєнного розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання соціальної солідаризації перебувають у просторі міждисциплінарного дискурсу. Вчені-соціологи звертають увагу на роль суспільної свідомості у формуванні механізмів солідаризації [1] та наголошують на контекстуальності поняття соціальної солідарності як категорії соціальної політики [2]. Натомість економісти більше уваги приділяють реалізації принципів фіскальної солідарності [3; 4], механізмам економічної солідаризації в межах Європейського Союзу [5], теоретичним напрямом та практичним можливостям дослідження транснаціональної солідарності [6].

Національні практики господарського солідаризму в історико-економічному вимірі

досліджувала Л. Дідківська [7]. З початком повномасштабної російсько-української війни зростає увага до економічного потенціалу солідаризму як джерела індивідуальної та громадської стійкості [8; 9, с. 81–86]. Разом з тим, окремі дослідження присвячені виявленню чинників посилення суспільної десолідаризації [10]. Потужним напрямом сучасних досліджень є аналіз економічних причин соціальної нерівності та розроблення механізмів зміцнення соціальної стійкості економіки України [11].

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри те, що в науковій літературі проблематика економічного солідаризму та політики соціальної солідаризації представлена достатньо широко, практично відсутні праці, присвячені історико-економічному аналізу детермінант та особливостей солідаризації та десолідаризації суспільства в різних економічних системах.

Метою статті є характеристика попередньої траєкторії соціальної солідаризації українського суспільства на основі аналізу радянської економічної системи та її інституційної спадщини.

Методологія історико-економічного дослідження базується на концепції інституційних змін та залежності від пройденого шляху (Д. Норт); типологізації моделей економічних систем (Дж. Волліс, С. Верб, Б. Вайнгест, Д. Норт) і положеннях історичної соціології щодо характеру трансформації посткомуністичних суспільств (О. Норґаард, П. Штомпка). Використані методи діахронного та синхронного аналізу для історико-економічного порівняння чинників і проявів соціальної солідарності, інституційно-еволюційного аналізу для виявлення довгострокових тенденцій солідаризації суспільства, а також інтегративний метод – для узагальнення історичних детермінант і сучасних ризиків десолідаризації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Базові поняття

Попри близькість значень, варто розмежувати солідарність – як почуття, усвідомлення певного морального обов'язку перед іншими; солідаризм – як ідеологію, доктрину, що закладається в основу спільних дій, у т. ч. на державному рівні; солідаризацію – як процес об'єднання зусиль та розподілу ризиків.

Виокремлюють сімейно-родинну, етнічну, національну, класову, міжпоколінневу, місцеву (на рівні територіальних громад), корпоративно-групову, професійну, фіскальну,

міжрегіональну, загальноєвропейську та ін. види соціальної солідарності. Відповідно, солідаризація як певна дія, спрямована на взаємну підтримку, об'єднання та спільне вирішення проблем, на узгодження інтересів, перерозподіл вигід і витрат, вирівнювання можливостей щодо участі в процесі або доступі до користування його результатами, може охоплювати різні групи людей. В основі солідаризації як стратегії досягнення загальної безпеки і добробуту завжди лежать цінності гуманізму та альтруїзму, але для перетворення потенціалу в реальні дії потрібні певні інституційно-організаційні механізми та засоби. Це можуть бути механізми самоорганізації, або засоби державної політики. Традиційними формами солідаризації є угоди й асоціації.

Цінності солідаризму мають державотворчу функцію, вони консолідують націю для зміцнення держави, яка, своєю чергою, має захищати інтереси своїх громадян та забезпечувати соціальну злагоду й синергію для досягнення безпеки та добробуту. Відтак солідаризація припускає серйозні обмеження та самообмеження преференцій еліти, при одночасному збільшенні навантаження на неї, а також неминуче вимагає жертв і втрат однієї частини суспільства заради покращення стану іншої. Соціальні зв'язки, взаємні зобов'язання та регуляторні норми є основними елементами солідаризації. На загальнонаціональному рівні ключову роль у забезпеченні трансформації почуттів і морального обов'язку, готовності та намірів у реальні практичні дії відіграє держава, в цьому полягає її солідаризуюча функція [12, с. 173–174]. Зокрема, це відбувається через міжбюджетні відносини, механізми солідарного оподаткування, солідарної системи пенсійного забезпечення, соціальне страхування тощо. Сила примусу держави сприяє вирівнюванню доходів, підтримці соціально вразливих верств, подоланню розриву в економічному розвитку територій тощо.

У традиційних видах родинної та сусідської солідарності, а також у волонтерській і благодійницькій діяльності окремих осіб і громадських організацій, у деяких формах місцевого самоврядування соціальна солідаризація відбувається без участі держави, або навіть компенсуючи її «провали». Так, населення українських земель традиційно вдавалося до різних форм асоціації та самоорганізації для зміцнення власної безпеки (захист від національно-релігійних утисків, збройне протисто-

яння ворогам, ефективний обробіток землі, боротьба з голодом тощо). На ґрунті протистояння владі, політичному режиму, насаджуваних ідеологій, стандартам поведінки тощо виникає негативна солідаризація. Вона означає об'єднання суспільства не «за», а «проти», зазвичай – для протидії конкретним загрозам чи силам. Чинниками негативної солідаризації можуть слугувати певні соціальні установки, етнічна, расова, культурно-релігійна упередженість щодо представників інших груп населення. Крім того, професійна солідарність та об'єднання працівників для захисту своїх прав можуть бути спрямовані не лише проти роботодавців та встановленого ними порядку, а й проти загальнодержавних інституційних норм і структур, як це було, наприклад, вже в новітній історії руху «Солідарність» у Польщі, де «потужна антисистемна мобілізація передувала проведенню ринкових реформ» [13, с. 284]. Більш давня історія також засвідчує зв'язок демократичних соціальних рухів із солідаризацією. Так, братський рух в Україні (як національна форма Реформаційного руху) у XV–XVI ст., козацтво у XV–XVIII ст., національно-культурний український рух XIX ст., відомий як громадівство, спиралися на ідеологію національного об'єднання для захисту своїх інтересів.

Солідаризація передбачає взаємну довіру, віднаходження або формування спільних цінностей та інтересів, узгодження дій, поєднання індивідуальної та колективної відповідальності. Тому ступінь і можливості солідаризації пов'язані з такими характеристиками соціуму як згуртованість, щільність соціальних зв'язків, емпатія та альтруїзм. Разом з тим, процес солідаризації за певних умов може йти як по висхідній, так і по низхідній траєкторії. Посилення розрізненості, відчуження людей та зростання егоїзму, індивідуалізму, соціальної апатії та байдужості призводять до негативної тенденції десолідаризації суспільства.

Модель економіки обмеженого доступу як чинник десолідаризації суспільства

В історії українського господарства є потужні традиції господарської солідаризації та самозарадності (середньовічні ремісничі цехи, толоки, споживчі та виробничі спілки, кооперативний рух, соціальні та економічні проекти земств, поєднання підприємництва з добродійністю та меценатством). Всі вони пов'язані з трудовою приватною власністю, добровільним об'єднанням людей задля спільної користі. Проте у XX ст. відбулося

тотальне знищення основ національної господарської культури. Внаслідок радянської колективізації, голодоморів, одержавлення економіки та насадження комуністичної ідеології були зруйновані соціальні основи традиційної солідарності. Натомість насаджувався т. зв. державний корпоратизм як система монополізації державою виняткового права і можливостей узгодження інтересів і досягнення єдності. При цьому, як зазначає відомий дослідник трансформації посткомуністичних суспільств О. Норґаард, колективні інтереси «виражали централізовані бюрократичні апарати, що керували секторами планової економіки й конкурували в процесі планування та під час реалізації розроблених планів» [13, с. 130]. Радикальні перетворення економічної системи полягали у формуванні т. зв. моделі обмеженого доступу.

Теоретичні засади історико-економічного аналізу цієї моделі економіки закладені працями Д. Норта, Дж. Волліса, С. Верба, Б. Вайнгеста. Згідно їхньої теорії, у розвинених країнах функціонує економічна модель відкритого доступу [14, с. 137–149], що забезпечує позитивну солідаризацію, економічний динамізм та міжнародну конкурентоспроможність. Поряд з тим, є багато країн, де інституційний порядок зовсім інший, а його основа – нерівність економічних суб'єктів у доступі до ресурсів і можливостей. Риси цієї моделі, визначені авторами концепції [14, с. 51–71], такі: панівна коаліція маніпулює економікою; у політичній системі бракує загальної згоди між керованими; відносно невелика кількість самоврядних організацій громадянського суспільства; високий рівень централізації державного управління; домінують соціальні зв'язки, побудовані на персональній основі, зокрема привілеях та соціальних ієрархіях; застосування законів непослідовне й вибіркове, права власності незахищені; як наслідок – повільне зростання економіки, або затяжна стагнація, а також вразливість до викликів.

Радянська система державного управління, економічних і соціальних відносин цілком відповідає наведеним характеристикам. Адаже партійно-бюрократична верхівка монополізувала управління країною, а розвиток економіки підпорядкувала внутрішнім завданням зміцнення та збереження влади та геополітичним цілям протистояння з капіталістичною системою. Величезна територія та строкатий склад радянського союзу з неминучістю обумовлювали постійну боротьбу

регіонів за перерозподіл загальнодержавного «пирога» і наростання відцентрових тенденцій. Одержавлені громадські організації мали формальний характер, а членство в них було примусовим. Профспілки перетворилися на механізм доступу до обмежених благ, які надаються найбільш лояльним до влади й «начальства».

Як зазначає В. Мандибура, «наприкінці 1950-х – 1960-х років завершився процес становлення особливої, тоталітарно-функціональної форми державної бюрократії – номенклатури» [15, с. 85], яка монополізувала функцію розпорядження державною власністю та розподілу життєвих благ. Радянська практика функціонування моделі обмеженого доступу визначила економічні чинники руйнування соціального солідарного потенціалу. Попри декларування загальнонародного характеру власності, люди були відчуженими від основних засобів виробництва, не мали реального доступу до розпорядження економічними ресурсами та можливостей формування успішних стратегій консолідації зусиль і соціальної самореалізації. Це, своєю чергою, призвело до втрати суспільного динамізму та економічної ефективності, зростання соціальної апатії, громадянської пасивності, безвідповідальності, недовіри до органів влади, а відтак – реальної десолідаризації суспільства. Нерівність у доступі до благ, можливостей і ресурсів не могла бути подолана у межах партійно-бюрократичної системи державного монополізму, адже вона була результатом функціонування цієї системи.

Неформальні економічні інститути соціальної солідарності

Дихотомія формального усупільнення, з одного боку, та реального відчуження та роз'єднаності, – з іншого, створює живильне середовище для неформальних інститутів. У суспільстві й економіці поряд із офіційними й легальними дедалі більшого поширення набувають неофіційні зв'язки та норми. Так, у радянській системі формальні інститути, що регулювали соціально-економічне життя, мали чітко визначену ієрархічну структуру, що відповідало адміністративно-командній системі управління. Натомість мережеві зв'язки мали здебільшого неформальний характер і слугували для нелегального надання послуг («по-блату»), продажу дефіцитних («з-під прилавка») та перепродажу нелегальних товарів (спекуляція, «фарцовка»), забороненої літератури («самвидав»), або корисної неофіційної інформації. Важкодоступність для

пересічних громадян дефіцитних імпортованих товарів та офіційна заборона в СРСР підпільної торгівлі ними з передбаченою кримінальною відповідальністю, підвищували ризики та, разом з тим, формували особливе середовище винятковості, особистих знайомств і довірчих відносин, взаємовиручки та обміну послугами («ти – мені, я – тобі»). Таким чином солідаризація може мати також і «темну сторону» (з англ. «dark side»).

В економічній літературі ці явища ідентифіковано як прояви антисоціального капіталу. Зокрема, Л. Єлісеєва, досліджуючи мережеві ефекти, зазначила: «Антисоціальний капітал – результат ерозії колективного соціального капіталу, унаслідок чого учасники мережі отримують клубне благо за рахунок інших і генерується стійка система негативних екстерналій. Антисоціальний капітал може набувати різних форм, серед яких – корупція, непотизм, тероризм, організована злочинність, клієнтизм, етнічне суперництво, сепаратизм тощо. Їх економічними наслідками, як правило, є економічна неефективність через високі трансакційні витрати, пригнічення інновацій, несправедливий розподіл ресурсів та ін.» [16, с. 4].

Як визначив М. Уорен, аналізуючи природу та логіку формування антисоціального капіталу [17], його зростання залежить від рівнів доступу до ресурсів, довіри та поширення норм взаємності. В економіці обмеженого доступу відбувається трансформація базових складників соціального капіталу, зокрема, інституційна довіра заміщується міжособистісною, а соціальний капітал зміщується зі структурного на агентурний рівень. Якщо соціальний капітал «реалізується в інтегративних спроможностях спільноти утворювати різномірні мережі з метою взаємовигідного задоволення спільних потреб та мінімізації можливих ризиків» [18, с. 129], то в умовах радянського суспільства відбувалася редукція соціальних зв'язків, що супроводжувалася обмеженням простору дії таких норм відносин, як чесність, компетентність, відповідальність, взаємо вигідність і симетричне дотримання зобов'язань.

У виробничому секторі економіки, де держава є монополістом, намагання підприємств отримати від неї та інших підприємств постачальників більше ресурсів, сформувати запаси, постійно поглиблювало дефіцит. Невідповідність попиту і пропозиції за відсутності ринкової конкуренції і механізму пере-

ливу капіталу призводила до появи та укорінення неформальних інститутів узгодження інтересів. Підприємства та їх керівники, окрема каста «постачальників» постійно займалися «вибиванням» фондів, «діставанням» потрібних матеріалів, сировини, комплектуючих. Це набувало потворних форм, починаючи від банального використання особистих знайомств і зв'язків, взаємних послуг щодо інформування про наявність бажаних матеріалів і закінчуючи хабарями, підкупом тощо. Таким чином, централізований розподіл в умовах постійного дефіциту (невідповідності за обсягом та асортиментом бажаного і наявного) неминуче і неухильно породжував корупцію та поширення неформальних зв'язків і мереж.

Антисоціальний капітал як адміністративний ресурс і бар'єр розвитку економіки зростає і міцніє. Формами його реалізації в економічній сфері став т. зв. тінювий сектор, адже неофіційна й нелегальна економіка, як і бюрократична конкуренція, на що вказував М. Олсон, вимагає довіри та змови груп [19, с. 113–114]. Відповідно приховані колективні дії на засадах солідарності також набували вузько-групового характеру. Формувалася т. зв. економіка взаємних послуг, керована неформальними економічними інститутами соціальної солідарності. При цьому ті, хто був поза групою, неминуче опинялися в програті. Адже групова солідарність генерує мережеві ефекти, які, зазвичай, є позитивними для учасників мережі, але негативними для всіх, хто знаходиться поза нею.

Іншим проявом неформальної солідаризації радянського суспільства була пасивна опозиція владі та керівництву. У сфері соціально-трудова відносин це виявлялося в низькій дисципліні та якості праці, масових крадіжках на виробництві, явному й неявному ухиленні від роботи. У 1970–1980-х роках, на етапі т. зв. «розвиненого соціалізму», набули поширення різні форми неофіційної трудової діяльності, яка базувалася на підприємницьких засадах та мовчазній згоді учасників щодо нерозголошення.

Таким чином, унаслідок 70-річного перебування України в складі СРСР, одержавлення економіки, витіснення демократичних ринкових інститутів «у тінь», що призвело до пасивного протистояння соціуму державній владі, склалася певна дихотомія партикулярної, локальної солідарності в межах груп і загальнодержавної та національної десолідаризації.

*Радянська інституційна спадщина
та її довгострокові наслідки*

Перехід від моделі економіки обмеженого доступу до моделі відкритого доступу, згідно теорії Д. Норта, Дж. Волліса та Б. Вайнгеста, передбачає цілий комплекс інституційних змін. Їх суттю є забезпечення інклюзії – участі громадян у політичному житті, ухваленні суспільнозначущих рішень, контролі над діяльністю влади. В економічній сфері цей перехід полягає у захисті прав власності, гарантуванні вільного входу та конкуренції на багатьох ринках, вільному переміщенні товарів та індивідів у часі та просторі, свободі створювати організації для здобуття економічної вигоди та ін. [14, с. 22]. Проте на практиці така інституційна трансформація не забезпечується самим лише проголошенням курсу ринкових реформ і навіть зміною законодавства.

В Україні в ході лібералізації економіки, коли розгорнулася приватизація державних підприємств, усталені традиції групової солідарності партійно-господарської верхівки сприяли концентрації власності, «новоутворені фінансово-політичні групи скористалися ринковою свободою в нерівних умовах відносно інших економічних гравців, зокрема, домашніх господарств, дрібного і середнього бізнесу» [20, с. 297]. Відсутність конкурентного середовища та правова невизначеність, вибірковість у застосуванні норм, спадкоємність державної бюрократії та корпоративних еліт, – всі ці риси пострадянського суспільства стали бар'єрами прогресивних змін. Водночас, тривале домінування в економіці державних підприємств та спрямування більшості соціальних благ робітникам і працівникам державних установ, як прояв державного патерналізму, призвели до того, що більшість населення негативно сприймала будь-які зміни, які ставили під загрозу їхній доступ до обмежених благ чи групові привілеї.

Ще однією рисою трансформаційного періоду, що потужно виявилася в Україні, стало посилення корупції та зростання тіньового сектора економіки [15, с. 156–159; 21]. Як вже зазначено вище, приватизація підприємств і лібералізація торгівлі не приводять автоматично до формування конкурентного середовища та сплеску інновацій, натомість, неформальні регулятори спрямовують економічну активність у русло тіньової економіки та діяльність, орієнтовану на отримання ренти. Такі перетворення, що супроводжуються закриттям підприємств і звільненням працівників, обвальним падінням виробництва та

гіперінфляцією не дали очікуваного результату від впровадження ринкових відносин, а тільки поглиблювали майнову диференціацію та підвищували соціальну напругу. В умовах зубожіння населення та втрати впевненості в майбутньому посилювалися негативні тенденції посилення нерівності, розмежування та десолідаризації суспільства.

Варто також взяти до уваги, що розпад радянського союзу, відмова від комуністичної ідеології, перехід до багатопартійності та відкритої політичної боротьби, будівництво незалежної держави і ринкові реформи – усі ці стрімкі й докорінні соціально-політичні й економічні зміни призвели до певної дезорієнтації значної частини суспільства. Відомий польський соціолог П. Штомпка, досліджуючи посткомуністичні країни, дійшов висновку, що всі вони переживають стан «синдрому недовіри», дія якого зменшується у міру поступової стабілізації соціальних відносин, починаючи від середини 1990-х років. У праці «Довіра: соціологічна теорія» (1999) вчений обґрунтував загострення проблеми довіри у стані невизначеності та некерованості розвитку суспільства, коли немає впевненості у повному контролі над майбутніми подіями, що залежать від людських дій [22]. В іншій його праці «Соціологічний аналіз суспільства» (1993) йдеться про травматичність суспільних змін, які руйнують усталені соціальні зв'язки та зменшують економічний потенціал солідаризації [23, с. 340]. Довіра – мережеве благо, а довіряти – означає діяти так, ніби ризик відсутній. Отже зменшення не лише інституційної, а й міжособистісної довіри призводить до руйнування соціального капіталу й зменшення економічної активності під тиском невизначеності й ризиковості. Водночас, у перехідний період руйнування формальних спільнот (комуністичної партії, комсомолу, трудових колективів підприємств) сприяло соціальній згуртованості на рівні малих солідарних груп – насамперед, родин і земляцтв.

Здобуття Україною державної незалежності стало потужним чинником національно-культурного відродження, але, разом з тим, не забезпечило національної солідаризації для досягнення цілей побудови ефективної економіки. Формування нових соціальних груп – підприємців, представників великого бізнесу і фінансово-промислових груп, фермерів, фрілансерів, а з початком російсько-української війни – громадян на тимчасово окупованих територіях і вимушених переселенців, учасників бойових дій і втікачів від війни – озна-

чало виникнення розбіжностей інтересів і нових суперечностей. В економічному вимірі, з одного боку, активна частина суспільства вдалася до адаптивних практик – самозайнятність, започаткування бізнесу, розвиток громадянського суспільства, а з іншого, – поширеними формами пасивного самовиключення з соціуму й економічної діяльності стали маргіналізація особистості через втрату роботи і відмову її пошуку, злочинність, алкоголізм, наркоманія та ін. Ці принципово відмінні адаптаційні моделі поведінки руйнують соціальний капітал і підважують національну солідарність, бо ділять суспільство на активних працівників і пасивних утриманців. Таким чином за умов слабкості держави та її інституційних механізмів стихійна десолідаризація в умовах економічного спаду доповнюється соціальною диференціацією та навіть поляризацією суспільства за критерієм економічної активності, податкової дисципліни, ступенем участі у вирішенні суспільно-економічних питань, рівнем громадянської відповідальності.

Висновки. Інституційна спадщина егалітарного соціалізму з його ідеологією рівності, спільної власності та централізованого розподілу стала важливим чинником формування довготермінових тенденцій соціоекономічного розвитку України. З урахуванням попереднього шляху, зокрема тривалого перебування в складі економіки СРСР і беручи до уваги особливості радянської економічної моделі, можна виокремити такі історико-економічні детермінанти солідаризації суспільства:

- одержавлення економіки призвело до руйнування господарських основ традиційної соціально-трудоваї солідаризації;
- концентрація власності та централізація управління обумовили домінування формальних інститутів та адміністративних механізмів солідаризації;
- патерналізм, корупція, громадянська безвідповідальність, економічна пасивність,

мінімалістська етика праці стали нормами, що руйнують основи соціального партнерства для досягнення спільного добробуту;

- громадські організації набули формального характеру і втратили ціннісно-етичну основу солідаризму;
- у моделі обмеженого доступу солідаризація виявлялася в розбудові неформальних мережових зв'язків неринкового доступу до дефіцитних благ;
- державна політика вирівнювання та перерозподілу сприяла укоріненню пасивно-утриманських моделей економічної поведінки, з одного боку, та домінуванню персоніфікованих соціальних зв'язків, побудованих на привілеях та соціальних ієрархіях, – з іншого;
- групова солідаризація партійно-бюрократичного класу («номенклатури») та колективна звичка пересічних громадян до державного патерналізму сформували основу потужного союзу проти змін, що став бар'єром успішної трансформації економічної моделі.

Загрозливими наслідками пролонгованої дії цих детермінант є поєднання *негативної солідаризації*, як консолідованої опозиції державі, з процесами *десолідаризації* суспільства під дією сучасних чинників, що сформувалися вже в умовах відновленої державності України та ринкової трансформації національного господарства, а також під впливом новітніх викликів, обумовлених російською військовою агресією та її наслідками для української економіки та суспільства.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з необхідністю виявлення новітніх тенденцій та чинників посилення соціальної нерівності та деструкцій у соціально-трудоваї сфері, а також із актуальністю практичного обґрунтування економічної політики солідаризації українського суспільства в умовах війни та майбутньої повоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новаченко Т. В. Суспільне уявне як сучасний механізм солідаризації української нації. *Український соціум*. 2022. № 2(81). С. 51–58. <https://doi.org/10.15407/socium2022.02.051>
2. Дейнеко О. О. Дискурс-устрій соціальної згуртованості як категорії соціальної політики: досвід застосування критичного дискурс-аналізу. *Український соціум*. 2021. № 2(77). С. 140–153. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.140>
3. Андрущенко В. Л. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція) : монографія / В. Л. Андрущенко, Т. В. Тучак. Київ : Алетра, 2013. 384 с.
4. Небрат В. Фіскальний солідаризм для перемоги та повоєнної відбудови України. *Історія торгівлі, податків та мита*: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції. Дніпро, 26–27 жовтня

2023 р. : Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 107–109. https://drive.google.com/file/d/1Ji_IDCoAx-zEvRi-8HPV8gvOk02z94IA/view

5. Kyriazi, A., Pellegata, A. & Ronchi, S. Closer in hard times? The drivers of European solidarity in 'normal' and 'crisis' times. *Comp Eur Polit*, 21, 535–553 (2023). <https://doi.org/10.1057/s41295-023-00332-w>

6. Gęsiarz, M. Od „politycznej solidarności” do „polityki solidarnościowej”. Teoretyczne kierunki i praktyczne możliwości w badaniach nad transnarodową solidarnością. *Sensus Historiae*. 2023. Vol. 52, No 3. P. 51–68. <http://sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/view/694/699>

7. Дідківська Л. В. Зарубіжний досвід та національні традиції для повоєнного відновлення сільських територій та аграрного виробництва України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2023. № 56. С. 44–61. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.044>

8. Sotnyk I., Kubatko O., Chortok Yu., Kostenko A., Kuppenko O., Karintseva O., Tarasenko S. Social solidarity economy during the war: The sources of individual and community resilience. *Problems and Perspectives in Management*. 2024, 22(3), 542–555. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.41](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.41)

9. Небрат В. Трансформація українського підприємництва та потенціал соціально-економічного солідаризму в економіці воєнного часу. *Економічні перспективи підприємництва: виклики воєнного часу та повоєнної відбудови* [Електронне видання] : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ірпінь, 31 травня 2024 р. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. С. 81–86. URL: https://dpu.edu.ua/images/2024/Photo_dlya_novyn_2024/Kafedra%20ekonomiki%20pidpriemnictva%20ta%20biznes-administrivanna/ZBIRNIK_Konferencia_Ekonomichni_perspektivi_pidpriemnictva_31.05.2024_.pdf

10. Костриця В. І., Бурлай Т. В., Близнюк В. В. Деформації інституту соціального діалогу в Україні як чинник суспільної десолідаризації. *Економічна теорія*. 2024. № 3. С. 45–80. <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.024>

11. Близнюк В., Шумська С., Бурлай Т., Борзенко О., Аргіріу А.-С. Резильєнтність соціально-економічної системи: стратегія і тактика мінімізації нерівностей українського суспільства. *Журнал європейської економіки*. 2024. Вип. 23. №4. С. 583-603. doi:10.35774/jee2024.04.560

12. Кочан Н. Солідаризуюча функція держави: український контекст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5. С. 165–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_5_12

13. Норґаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. Київ: Ніка-Центр, 2007. 424 с.

14. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. Т. Цимбал. Київ: Наш Формат, 2017. URL: <https://theukrainians.org/chytanka/nasylstvo-ta-suspilni-poriadky-osnovni-chynnyky-i-aki-vplynuly-na-khid-istorii>.

15. Мандибура В. О. Корупція: інституційна сутність та механізми подолання монографія. Київ : Парлам. вид-во, 2017. 488 с.

16. Єлісеєва, Л. Антисоціальний капітал та його мережеві ефекти. *Економіка і суспільство*. 2019. № 20. С. 3–10. URL: <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Ekonomika-i-suspilstvo-20-2019.pdf#page=3>

17. Warren M. The nature and logic of bad social capital // *The Handbook of Social Capital* / Ed. D. Castiglione, J. Deth, G. Wolleb. London: Oxford University Press, 2008. 707 p.

18. Кожем'якіна О. М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 118–131. <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.118>

19. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 174 с.

20. Держава і ринок в економічному розвитку та у повоєнному відновленні: зарубіжний досвід : колективна монографія / [В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.] ; за ред. д.е.н. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – Електрон. дані. Київ, 2024. 416 с. : табл., рис. http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2024/11/2024_derzhava_i_rynok.pdf

21. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З. С. Варналія. Київ : НІСД, 2006. 576 с.

22. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Publisher, Cambridge University Press, 1999. 214 p.

23. Sztompka Piotr. Socjologia analiza społeczeństwa. Publisher, Znak. 2002. 653 с.

REFERENCES:

1. Novachenko, T. V. (2022). Public imagination as a modern mechanism of solidarity in the Ukrainian nation. *Ukrainian Socium*, 2(81), 51–58. <https://doi.org/10.15407/socium2022.02.051> [in Ukrainian]

2. Deineko, O. O. (2021). The discourse-device of social cohesion as a category of social policy: Experience of applying critical discourse analysis. *Ukrainian Socium*, 2(77), 140–153. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.140> [in Ukrainian]
3. Andrushchenko, V. L., & Tuchak, T. V. (2013). Moral and ethical imperatives of taxes and taxation (Western tradition): A monograph. Kyiv: Aletra. [in Ukrainian]
4. Nebrat, V. (2023). Fiscal solidarity for victory and post-war reconstruction of Ukraine. In *History of trade, taxes, and customs: Proceedings of the XVII International Scientific Conference* (pp. 107–109). Dnipro: University of Customs and Finance. https://drive.google.com/file/d/1Ji_IDCoAx-zEvRi-8HPV8gvOk02z94IA/view [in Ukrainian]
5. Kyriazi, A., Pellegata, A., & Ronchi, S. (2023). Closer in hard times? The drivers of European solidarity in 'normal' and 'crisis' times. *Comparative European Politics*, 21, 535–553. <https://doi.org/10.1057/s41295-023-00332-w>
6. Gęsiarz, M. (2023). From “Political Solidarity” to “Solidarity Politics.” Theoretical Directions and Practical Possibilities in Research on Transnational Solidarity. *Sensus Historiae*, 52 (3), 51–68. <http://sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/view/694/699> [in Polish]
7. Didkivska, L. V. (2023). Foreign experience of post-war rural territory and agricultural recovery for Ukraine's reconstruction. *History of economics and economic thought of Ukraine*, 56, 44–61. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.044> [in Ukrainian]
8. Sotnyk, I., Kubatko, O., Chortok, Yu., Kostenko, A., Kupenko, O., Karintseva, O., & Tarasenko, S. (2024). Social solidarity economy during the war: The sources of individual and community resilience. *Problems and Perspectives in Management*, 22(3), 542–555. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.41](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.41)
9. Nebrat, V. (2024). Transformation of Ukrainian entrepreneurship and the potential of socio-economic solidarity in wartime economy. In *Economic Perspectives of Entrepreneurship: Challenges of Wartime and Post-War Reconstruction* (pp. 81–86). Irpin: State Tax University. [in Ukrainian]
10. Kostyrsia, V. I., Burlai, T. V., & Blyzniuk, V. V. (2024). Deformations of the social dialogue institute in Ukraine as a factor of social desolidarization. *Economic Theory*, 3, 45–80. <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.024> [in Ukrainian]
11. Blyzniuk, V., Shumska, S., Burlay, T., Borzenko, O., & Argyriou, A.-S. (2024). Resilience of the socio-economic system: strategy and tactics for minimizing inequalities in ukrainian society. *Journal of European Economy*, 23(4), 560–580. <https://doi.org/10.35774/jee2024.04.560>
12. Kochan, N. (2013). The solidarity function of the state: The Ukrainian context. *Scientific Notes of the Institute of Political and Ethno-National Studies of I. F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 165–184. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2013_5_12 [in Ukrainian]
13. Norgaard, O. (2007). Economic institutions and democratic reform: A comparative analysis of post-communist countries (M. Kozuba & A. Halushka, Trans.). Kyiv: Nika-Center. [in Ukrainian]
14. North, D., Wallis, J., & Weingast, B. (2017). *Violence and social orders: The fundamental causes of historical change* (T. Tsymbal, Trans.). Kyiv: Nash Format. Retrieved from <https://theukrainians.org/chytanka/nasylstvo-ta-suspilni-poriadky-osnovni-chynnyky-iaki-vplynuly-na-khid-istorii> [in Ukrainian]
15. Mandybura, V. O. (2017). *Corruption: Institutional essence and mechanisms of overcoming*. Kyiv: Parliament Publishing. [in Ukrainian]
16. Yeliseieva, L. (2019). Antisocial capital and its network effects. *Economics and Society*, 20, 3–10. Retrieved from <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Ekonomika-i-suspilstvo-20-2019.pdf#page=3> [in Ukrainian]
17. Warren, M. (2008). The nature and logic of bad social capital. In D. Castiglione, J. Deth, & G. Wolleb (Eds.), *The Handbook of Social Capital* (pp. 707). London: Oxford University Press.
18. Kozhemiakina, O. M. (2016). Trust and social capital: Spatially normative interpretation. *Demography and Social Economics*, 1(26), 118–131. <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.118> [in Ukrainian]
19. Olson, M. (2007). *Power and prosperity: Outgrowing communist and capitalist dictatorships* (A. Ishchenko, Trans.). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [in Ukrainian]
20. State and market in economic development and post-war recovery: Foreign experience. (2024). In *Collective monograph* (V. V. Nebrat, Ed.). Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2024/11/2024_derzhava_i_rynok.pdf [in Ukrainian]
21. Shadow economy: Essence, features, and legalization paths. (2006). Kyiv: NISD. [in Ukrainian]
22. Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Sztompka, P. (2002). *Socjologia analiza społeczeństwa*. Publisher: Znak. [in Polish].